

ERMENİ MESELESİNE BATIDAN BAKMAK: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN SON YILINDA THE TIMES GAZETESİ'NDE ERMENİ MESELESİ

Dilara USLU*

Özet

Birinci Dünya Savaşı, propagandanın etkin olarak kullanıldığı harplerin başında gelmektedir. Savaşın gidişatını cephedeki çarpışmalar kadar cephe gerisinde yapılan propagandalar da yönlendirmiştir. İngiltere ise, propagandayı etkili bir şekilde kullanmış devletler arasında yer almıştır. İngiltere'de en çok satan gazete olmasının yanı sıra dünyada da çok satan gazeteler sıralamasında ilk sıralarda yer alan *The Times*, bu dönemde İngiltere'nin propaganda malzemelerinden biridir. *The Times*'ın sahibi Lord Northcliffe, aynı zamanda İngiltere'de yedi gazetenin sahibi olarak basını elinde tutmaktadır. Bununla birlikte İngiltere'nin savaş propagandasını yönlendiren "Crewe House" adı verilen "Wellington House" benzeri bir ofisin başında yer alarak, İngiliz propaganda taarruz takımının liderlerinden biridir. Bu makalede *The Times*'ın savaşın son yılında Ermeni meselesine bakış açısı, gazetede çıkan haberler çerçevesinde incelenecektir. Bu konuyla ilgili çıkan haberlerde acı çektiklerini iddia ettiği Ermenilere bir devlet kurulması hususunda batılı devletlerin yardım etmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Türkler tarafından yapıldığı iddia edilen katliamlardan dolayı sayılarının azaldığı söylenen Ermenilere, savaş sırasında batılı devletler tarafından verilen vaatlerin yerine getirilmesi konusuna değinen haber ve yorumlar göze çarpmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Birinci Dünya Savaşı, İngiltere, The Times, propaganda*

* Dr., Sakarya Üniversitesi.

Armenian Issue According to West: At the End of the World War I Armenian Issue in The Times

Abstract

First World War is the primary of the war which was used as an effective type of propaganda. Course of war was directed by both the conflict in the front line and the propaganda out of the front line. England was one of the States that was used the propaganda as effectively. *The Times* which was one of the propaganda materials of England is placed on the top because it is bestseller newspaper in both England and the world. Lord Northcliffe, head of *The Times*, is the head of seven newspapers in England as well. Moreover, he was one of the leaders of the attack team by being assigned in “Crewe House” seems like “Wellington House” which had directed the war propaganda. The point of view of *The Times* about Armenian Issue will study in the framework of the news. It has mentioned in that news that Western States needs to help about founding a state for Armenian who suffers. It is said that the number of Armenian have been decreased due to the massacre by Turks and for that reason, news and comments about fulfilling the promises given by Western State are conspicuous.

Key Words: *First World War, England, The Times, propaganda.*

Giriş

İngiltere’de basılan günlük yayınlar açısından değerlendirildiğinde uzun soluklu gazetelerin başında gelen *The Times*, 1785’de “ The Daily Universal Register ” adıyla yayınlanmaya başlanmıştır. 1788 yılına gelindiğinde “*The Times*” adını almıştır. Gazetenin kurucusu John Walter başarılı bir kömür tüccarıyken Amerika ile olan savaş ve Batı Hindistan’daki kasırga nedeniyle 1784’de iflas edince basın hayatına girmeye karar vermiştir. Gazete, 1908 yılında Lord Northcliffe tarafından satın alınmıştır.¹

Londra’daki önemli gazetelerden *The Times* gazetesi incelendiğinde zaman zaman değişiklik olsa da genel itibariyle İngiliz politikalarının sesi olduğu görülmektedir. Gazetede İngiltere’nin dış politikadaki amaçları doğrultusunda yazılar olmakla beraber aynı zamanda dünyada o zaman dilimi içerisinde gerçekleşen olaylara İngiliz halkının ilgisini çekerek bir kamuoyu oluşturma çabası söz konusudur. İngiltere, hangi devlet üzerinde nasıl bir politika içerisindeyse *The Times* gazetesi de bu politika dahilinde özellikle de Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında adeta İngiltere Hükümetlerinin propaganda

¹ Yasemin Giritli, “The Times’ın 200 Yılı (1785-1985)”, **Basılmamış doktora tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.

gücü olarak görev yapmıştır.

Birinci Dünya Savaşı ekonomik ve askeri harp yanında propaganda harbinin de ilk defa gün yüzüne çıktığı savaş olmuştur. Savaş içerisinde kamuoyunu kontrol etmek, silahlı kuvvetlerin moralini yüksek tutmak, düşmanın maneviyatını kırmak, tarafsız ülkelerin tarafsız konumlarını devam ettirmek veya bu devletleri kendi saflarında savaşa intikal ettirmek için propaganda faaliyetlerine girişilmiştir. Bu amaçla düşmanın zulüm ve vahşetlerini gösteren efsaneler söylenmiş, düşman ordularının saflarına uçaklarla kâğıtlar atılmıştır.² İngiltere ise bu dönemde propagandanın her türlüünü en iyi kullanmış devletlerin başında gelmektedir. Savaşın son yılı itibariyle İngiltere'nin odak noktasını oluşturacak olan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı içerisinde devletler arası çıkar mücadelelerinin adeta değişmez piyonları konumundaydı. “Büyük Güç”lerin* politikaları çerçevesinde gelecekleri masa başında çizilmekte olan Ermeniler, kendilerine verilen rolü oynamak için hazır bir şekilde beklemekteydi. 1918 yılı, devletler için gelgitlerin çok fazla yaşandığı, savaşın kaderine doğru gidildiği bir yıl olarak dünya tarihinin belki de en zor dönemlerinden biri olmuştur. Çünkü bu süreçte bütün devletler, bir yandan son kozlarını oynarken bir yandan da karşı taraftaki devletlerin planlarını bertaraf etmekte başarılı olmayı umuyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın Son Dönemecinde Rusya ve İngiltere'nin Ermeni Meselesine Bakış Açıları

Birinci Dünya Savaşı başladığında İngilizlerin ele geçirmek istedikleri bölgeler içerisinde Ermenilerin bulunduğu bölgeler yer almıyordu. Bu yüzden Müttefikleri olan Rusya ve Fransa ile amaçları çatışmıyordu. Fakat İngiltere; Hindistan yolunu güvende tutmak için Doğu Anadolu'da güçlü bir devletin varlığını da istemiyordu.³ Dolayısıyla hem müttefikleriyle çelişmeyecek hem de en önemli sömürgesi olan Hindistan'ı tehdit edebilecek güçlü bir devletin Doğu Anadolu'ya tek başına sahip olmasını engellemek için, bölgeyi Anlaşma Devletleri arasında paylaştırmayı hedeflemektedir. Böylece her iki amacını da

² Mustafa Mutlu, **Vietnam'dan Körfez'e Savaşlarda Kamuoyu Oluşumu**, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul, 2003, s.124; Niyazi Berkes, **Propaganda Nedir?**, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1942, 62-63.

* Büyük Güçler ifadesi altında İngiltere, Fransa, Rusya, Amerika kastedilmiştir.

³ Nurşen Mazıcı, **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1876-1920**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2005, s. 113.

gerçekleştirmiş olacak, bir taşla iki kuş vuracaktır. XX. yüzyılın başına kadar İngiltere, çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya yönelik bir politika izlerken yüzyılın başında bu politikasından vazgeçmiş ve sona doğru giden bir devletten istediği bölgeleri ele geçirme çabası içerisine girmiştir. Onun için artık Rusya'ya karşı boğazları elde tutma düşüncesi yerine Bağdat demiryolu projesinin ihalesini kaptırdığı Almanya'ya karşı Anadolu'ya sahip olmak daha önemli olmaya başlamıştır.⁴

1917 yılının Şubat ayından itibaren Rusya'da meydana gelen yeni gelişmeler İngiltere ve Fransa için duruma el koymak adına yeterli bir neden olarak görülmüştü. Ruslar, 1917 İhtilali ile Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmek zorunda kalmışlardı. Bundan sonra kendi iç meselelerini halletmek için adeta huzur aramaktaydılar. Bu dönem içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak ile ilgili savaş sırasında yapılan gizli anlaşmaları açıklamışlar ve müttefiklerinin şimşeklerini üzerlerine çekmişlerdi. Bir yandan da Kafkasya ile ilgili hayallerini gerçekleştirme görevini, Osmanlı Devleti'ne karşı beraber savaştıkları Ermenilere bırakmışlardı. Rusların Kafkasya'dan geri çekilmesinden sonra Ermeniler, bölgenin tek hakimi olmakla ilgili amaçlarını gerçekleştirmek için kendilerine uygun bir zemin bulmuşlardı. 1918 yılı itibariyle bölgede muharebeler artık Türk-Ermeni birlikleri ve Ermenilerin değişmez hamisi İngilizler arasında gerçekleşecektir. Rusya'da gerçekleşen ihtilal ile birlikte İngiltere ve Fransa, Kafkasya'daki yeni durumu gözden geçirerek en uygun politikayı aramaya başlamışlardı. Nihayetinde Kafkaslarda İngilizler, Kilikya'da Fransızlar savaş boyunca kendileri için Osmanlı Devleti'ne karşı bir koz olarak bulundurdıkları Ermenileri silah ve mühimmat açısından desteklemeye başladılar. Bu gelişmelerle beraber İngiltere, artık Doğu Anadolu'da büyük bir Ermenistan Devleti'nin kurulması çalışmalarını içerisinde yer alacaktır.⁵ Bu arada Rusya ile ilgili çalışmayı da ihmal etmeyen İngiltere, Lord Bryce'in açıklamasında bunu göstermiştir. Lord Bryce'nin Ermenistan'a yaptığı gezisinde King's College'daki Mr. E.A.Brayley Hodgetts tarafından yapılan derse katıldığına haberini veren *The Times*, Rus devrimi sonrası durum ile ilgili Lord Bryce'nin açıklamasını vermektedir. Bryce, Rusya'daki devrim sonrası Bolşevik Hükümeti'nin iki yanlış harekette bulunduğundan

⁴ Tahir Kodal, "Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış(1553-1919)", **Kök Araştırmalar Osmanlı özel sayısı**, Ankara, 2000, s.55.

⁵ Haluk Selvi, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Ermeni Politikaları", **2023 Dergisi**, 2005 Nisan, Sayı 48, Atılım Yayınları, Ankara, 2005, s.21.

bahsetmektedir. Öncelikle Bolşeviklerin Türkiye’den kaçtıktan sonra zalim Türklere karşı Ermenilerin ve Gürcülerin kendilerini korumaları için hiçbir güvenlik önlemi almadıklarını söylemektedir. Bolşeviklerin diğer suçunun ise; 1877 savaşında Türkiye’den alınan bölgeyi kuşatan Almanlarla anlaşma yapmasının olduğunu belirtmektedir.⁶ Bu yüzden Kafkasya ve Doğu Anadolu’da Türklere karşı Ermeni çeteler tarafından yapılan katliamlara göz yumacaktır. Yani çıkarlar ortak noktada birleştiğinde masum insanların vahşi bir şekilde öldürülmesi karşısında hiç kimse kılını kıpırdatmayacaktır. Düzenli bir askeri eğitim almamış, çok katı bir Türk düşmanlığı olan ve Ermenistan’ın kurulabilmesi için Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki Türklerin temizlenmesi gerektiği şeklindeki düşünce yapısına sahip Ermeni çeteleri, 1917 Ekim İhtilali’nden 1918 Nisan ayında Doğu Anadolu’dan çekilişlerine kadar geçen süre içerisinde insan aklının alamayacağı derecede vahşet örneklerini sergiledikleri Müslüman özellikle de Türk katliamlarına girişmişlerdir. Erzincan, Erzurum, Van, Kars, Sarıkamış Ermeni çetelerin mezalimleriyle tahrip olmuş, birçok Müslüman’ın katledilmesiyle karşı karşıya kalmıştır⁷

Ermenilerin 1918 yılı içerisindeki durumları her zaman olduğu gibi “Büyük Güçlerin” çıkarları doğrultusunda gelişme göstermektedir. Çünkü Ermeni milleti, bilhassa Osmanlı Devleti’nin içinde yaşadığı son iki yüzyıl olan XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başı itibariyle Avrupa devletlerinin ve Rusya’nın ilgisini çekmiştir. Bundan dolayı Ermeniler, bu devletlerin Kafkasya ve Doğu Anadolu’daki politikalarının en önemli aracı olarak kullanılmışlardır. Birinci Dünya Savaşı’nda ortaklarından gerekli yardımı alamayan Rusya, 1917 yılının sonlarında patlak veren ihtilal ile birlikte savaştan çekilmiş, İttifak devletleriyle yaptığı antlaşma neticesinde kendi adına harbin sonunu getirmiştir. Bundan sonra Kafkasya ve Doğu Anadolu’dan birliklerini geri çeken Ruslar, bölgede yerleşik Ermenileri kullanarak buraları elde tutma hayalini devam ettirmeyi amaçlamışlardır. Bu çekiliş sırasında insanlık dışı davranışlarını vahşice sergilemekten geri durmayan Ermeniler, Erzurum’dan Kars’a kadar olan bölgede çoğunluğu sağlamak amacıyla sebepsiz yere katliamlara başlamışlardır. Yapılan bu vahşice hareketlere Ruslar bile dayanmamışlardır.⁸ 5 Şubat’ta Amsterdam’dan bildirilen habere göre Türk

⁶ *The Times*, April 19, 1918.

⁷ Haluk Selvi, **Birinci Dünya Savaşı’ndan Lozan’a Ermeni Sorunu**, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2004, s. 92-93.

⁸ Gürsoy Solmaz, “Doğu’da Ermeni Zulmü Gören Vatandaşlarımızın İfadeleri”,

Milli Ajansı'na dayanılarak alınan bilgiye nazaran Rusların çekilmesinden sonra Ermeniler tarafından Kafkasya'da Müslümanlara yapılan işkence vesikaları olduğundan bahsedilmektedir. Ayrıca Ajansın bunlarla ilgili bir liste verdiği belirtilmektedir.⁹ Bununla birlikte Rusya'nın çekilişinden sonraki durum ile alakalı Türk Milli Ajansı vasıtasıyla iletilen raporlara da yer veren *The Times*, burada olduğu gibi Türk Ajansından aldığı haberlerde farklı bir üslup kullanmaktadır. Aynı zamanda bu haberler gazetenin iç sayfalarında ve küçük başlıklar halinde verilmektedir. Bunun *The Times*'ın herhangi bir insana yapılan işkencelerden ziyade Ermenilere uygulanmış zulümler ile daha çok ilgilendiğini gösterdiği söylenebilir. Bu haberden yaklaşık on gün sonra gazetenin Almanya'dan gelen haberlerin toplandığı köşesi olan "Through German Eyes" adlı bölümünde ise; Ermenilerin Rusların çöküşü sonrasında Osmanlı sülalesine özellikle de Müslümanlara zulmetmeye başladıkları ifade edilmektedir. Bu durumun hem sınırlarına ulaşan Türk savaş mahkumları tarafından hem de Ermenilerin pençesinden kurtulmayı başaramamış insanların yardım taleplerinin ulaştığı Meclis tarafından doğrulandığı belirtilmektedir.¹⁰ Ermeni çetelerinin yapmış oldukları bu hareketlere bir dur demek için durum, Rus Kafkas Ordusu Komutanı Korgeneral Odişelitze'ye bildirilse de bir sonuç alınamayınca 3. Ordu Komutanlığı, Başkomutanlığın olurlarını alarak Müslüman halkı daha çok ezdirmemek için ileri harekâta geçilmesi emrini vermiştir. 12 Şubat'ta başlayan bu ileri harekât sonrasında 26 Mart 1918'de savaştan önceki sınıra ulaşan Türk ordusu, 30 Nisan 1918'de 1877-1878 Savaşı öncesindeki sınıra kadar gelmiştir.¹¹ Bu harekâtın başarıya ulaşmasında Kâzım Karabekir, Halit Bey ve Rüşti Bey başta olmak üzere milis kuvvetlerinin rolü son derece önemli olmuştur.¹²

Sir Mark Sykes ise; Türk ileri harekâtının ilerleyişini İngiltere'ye "gizli" ibaresiyle yazdığı bir raporla bildirmiştir. Türk Hükümeti'nin Şubat 1918'de açıkladığı Ermenilerin yaptığı Türk katliamının, Kafkaslardaki İngiliz askerî temsilcileri tarafından doğrulanmadığını ifade eden Sykes, ne olursa olsun

Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, editör: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s.422.

⁹ *The Times*, February 6, 1918.

¹⁰ *The Times*, February 16, 1918.

¹¹ İhsan Sakarya, "Ermenilerin Tutum ve Eylemleri (1914-1920)", **Güncel Konular**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1987, s. 97.

¹² Enver Konukçu, "Türlere Uygulanan Kırımlar ve Toplu Mezarlar", **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, editör: Türkkaya Ataöv, Ankara, 2002, s. 141.

bunun 1915 Türk mezalimleriyle kıyaslanamayacağını ifade etmektedir. Bu raporda Türk ileri harekâtının Ermenilerin yaptıkları birkaç olayı bahane ederek daha büyük bir katliama giriştiğinden söz etmekte olan Sykes raporunda, Ermenilerin yapmış olduğu katliam girişimini doğrulamaktadır.¹³ Fakat o günlerdeki *The Times* gazetesi, Ermenilerin bu katliamlarla ilgili suçsuz olduğunu ifade eden yazılara yer vermektedir. Bu da hiç şüphesiz Amerikan ve İngiliz kamuoyunun Ermeniler üzerindeki tutum değişikliğini engelleme çabasından başka bir şey değildir. 15 Şubat'ta Amsterdam'dan alınan bilginin verildiği "Bolşevikler Tarafından İhanet" başlıklı haberde, Lahey'deki Ermeni Muhabere Masası'nın Rusya tarafından işgal edilen eyaletlerdeki Ermenilere atfedilen suçlamaların kesin bir şekilde yalanlandığı bildirilmektedir. Buna göre; Türklerin, görevi düzenli olarak Ermenileri soymak ve katletmek olan Kürt gruplar oluşturduğu ifade edilerek, Muharebe Masası'nın bölgedeki Pan-Türkizm hareketinin İstanbul'da şekillendirilen bir plan dahilinde çizildiğini ileri sürdüğünden bahsedilmektedir. 14 Şubat tarihli bir başka mesajda ise; Erzincan- Ardasa yolu ile batı bölgesi civarında ve Görele'nin kıyı eyaletlerinden Ermeni gruplarının temizlendiğinin ifade edildiğinden bahsedilmektedir.¹⁴ Kısa aralıklar ile *The Times* gazetesinde yerini alan bu haberler birlikte değerlendirildiğinde gazetenin öncelikle Türk ve Alman bakışını sütunlarına taşıdığı daha sonra ise bu haberleri çürütecek uzun bir yazı ile Ermenileri aklama yolunu seçtiği görülmektedir.

İngiltere, Rusya'da ihtilalle gelen yeni iktidarın ideolojik açıdan Fransa ile kendisine düşman olduğunun ve artık bu ülkenin savaşın ilk yıllarındaki gibi müttefikleri değil, korkmaları gereken bir ülke haline geldiğinin farkındaydı. Bolşevik Rusya'nın Kafkaslar üzerinden petrol bölgesine ve Hindistan yoluna inmesine engel olmak amacıyla Ermenileri kullanmayı politikalarını gerçekleştirmede kolay lokma olarak görüyorlardı. Bunun için Ermenilerin meskûn olduğu Kafkasya ve Doğu Anadolu'da faaliyetlerini yoğunlaştırdı. Buralara askeri kuvvetler sevk ederek bölgede yaşayan Ermenileri amaçları doğrultusunda kullanmaya başladı.¹⁵ Ayrıca Amerika savaşa girerken insanlık yasalarını çiğnedikleri gerekçesiyle Almanya ve Avusturya'ya savaş ilan

¹³ Durdu Mehmet Burak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)**, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004, s.355.

¹⁴ *The Times*, February 18, 1918.

¹⁵ Süleyman Kocabaş, **Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?**, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1983, s. 113.

etmesine rağmen, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmemiştir. İngiltere, Anadolu'da Ermenilere katliam yapıldığına dair propaganda yaparsa ABD'nin buna seyirci kalmayacağını düşünüyordu.¹⁶ Bunun yanında Amerika, *The Times* aracılığıyla Ermeniler ile ilgili olayların içerisine çekilmektedir. İngiltere ve farklı bölgelerden çeşitli haberlerin yer aldığı "Imperial and Foreign News Items" adlı bölümde verilen kısa haber, bilhassa Amerika'nın ilgisini çekmek adına bazı ifadeleri içerisinde barındırmaktadır. Atina'dan alınan bilgiye dayanılarak Kafkaslar'da Türklerin ilerleyişi ile Hristiyanların toptan katliamının genişlediği; Ermenilerin, Rumların ve hatta Amerikalı misyonerlerin öldürüldüğü ifade edilmektedir.¹⁷ Buna benzer haberler *The Times*'ın Amerika'ya yönelik İngiliz diplomasisinin üzerinde durduğu "zavallı Ermenilerin korunması" hususu ile ilgili yaptığı haberlerin ne ilk ne de sonuncusu olmuştur. Çünkü; İngiltere için, Birinci Dünya Savaşı'nda kazanılması gereken en önemli devlet ABD idi. Bu devlet savaşta hem Rusya'nın açığını kapatabilir, hem de harbe yeni gireceğinden yıpranmış ittifak devletlerinin karşısına taze bir güç olarak çıkabilirdi. Bunun için İngiltere, her yolu denemek çabası içerisine girmiştir. Atlantik'ten geçen haberleşme kablolarını kullanılmaz duruma getirerek Amerika'nın Avrupa ile haberleşmesi yalnızca İngiliz hattına bağlanmıştır. Bunun yanında Amerika'nın, Osmanlı imparatorluğu ile haberleşmesine bir tür İngiliz sansürü konmuştur. Dolayısıyla, Türk karşıtı propaganda, Wellington House'daki İngiliz Propaganda Ofisi ve Amerikan misyonerlerinin işbirliği sonucu sağlanmış ve Ermeni ayaklanmaları, Amerikan kiliselerinde "Hristiyan Ermenilerin zalim Müslüman Türklerce katledildikleri" biçiminde ülkenin kamuoyuna yansıtılmıştır. Türk karşıtı İngiliz propaganda malzemeleri The New York Times başta olmak üzere 555 Amerikan gazetesine gönderilmiştir. Savaş yıllarında İngiliz *The Times* gazetesinin Türklerin "acımasız bir ezici", "vidansız bir zorba", "gerçek bir barbar" ve "tüm dünyayı yakıp yıkmış" kişiler olduklarına ilişkin yayınladığı bir makale ABD'deki 32.000 kişiye gönderilmiştir.¹⁸ Bu makalenin basılması için *The Times*, hükümete en iyi fiyatı veren taraf olmuştur.¹⁹ Bu durum *The*

¹⁶ Sabahattin Özel, **Millet-i Sadıka Ermeniler**, Tasam Yayınları, İstanbul, 2005, s. 116.

¹⁷ *The Times*, April 29, 1918.

¹⁸ Nurşen Mazıcı, **ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2005, s. 74-75.

¹⁹ Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001,

Times'ın "vatanseverlik duygularının" gelişmişliği ile beraber Türkler açısından olaylara bakış açısını açıkça ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Bu habere benzer birçok haber *The Times* gazetesinin manşetlerinde yerini almıştır. Ermeni katliamlarının Osmanlı Devleti'nin yaptığı tek katliam olmadığından bahseden *The Times*, Sırp'ların da teşkilat kurmakla suçlandığını ve bu yüzden çok büyük gruplar halinde kadın, çocuk, yaşlı demeden Doğu Sırbistan'da zorla evlerinden atılarak Küçük Asya'ya sınır dışı edildiklerinden bahsetmektedir. Bu durumun Abdülhamid tarafından organize edilen Ermeni katliamları ile benzerlik gösterdiği belirtilmektedir.²⁰

Bütün bu bilgilere bakıldığında büyük devletlerin amaçları uğrunda bir piyon gibi oradan oraya savrulan Ermeniler, kendilerine ait bağımsız bir Ermenistan hayali ile yaşıyorlardı. Ermenilerin devlete karşı oluşumlar içerisinde olması Birinci Dünya Savaşı'ndan çok önce kendisini göstermeye başlamıştır. Aynı bir devlet kurma hedefi içerisinde olan Ermeniler bunu açıktan telaffuz etmiş, bunun için örgütlenmiş, ayrı bayrak ve marşlar hazırlamış, silahlı kıtalar teşkil edip silah ve mühimmat sağlamışlardır. Bunun yanında diğer devletler ile askeri ve diplomatik ittifaklar kurmuş, terör saldırılarının baş aktörleri olmuşlar, bunu Osmanlı Devleti'nin otoritesinin tanınmadığı her eylemde açıkça ortaya koymuşlardır. Devlet-vatandaş ilişkisinin özünde karşılıklı sorumluluklar vardır ve bu ilişkinin en önemli bağı sadakattir. Ermeni cemaati içinden bazı kişiler bu sadakati gösterememiş ve devlete karşı örgütlenme yoluna gitmişlerdir.²¹ İşte bu sadakatsizliğin başlamasına neden olan devletlerin başında gelen İngiltere, Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun önemini farkında olarak bölgeye nüfuz etmenin yolunu, orada kendileri için çalışabilecek kuvvetler bulundurmakta görüyordu. Savaşın başında da yanlarında olan Ermeniler, bu iş için adeta biçilmiş kaftandı. Daha savaşın başlamasıyla adamları ile birlikte Ruslara katılan Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Erzurum mebusu olan Karakin Pastırmacıyan'ın çok cüretkâr bir tavırla boş vaatlerle yitirilecek zamanın kalmadığını, 50 yıldır milli emelleri adına kararlaştırdıkları siyasi amaçlarının kabul edilmesini istediklerini, aksi takdirde silahlı güçleriyle Rusya'ya yardım edeceklerini bildirmesi, durumun vahametini ortaya koyması bakımından önemi haizdir. Ermeniler ile ilgili yaşanacakları savaşın başında ifade eden Karakin Pastırmacıyan'ın sözlerini 18 Kasım 1918'de Meclis-i

s.27.

²⁰ *The Times*, January 18, 1918.

²¹ Sedat Laçiner, **Türk-Ermeni İlişkileri**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2004, s.32.

Mebusan'da dile getirdiğinde ise, bir başka Ermeni mebus D. Barsamyan bunu 'doğal hakkını istemek' olarak değerlendirmiştir. Zaten bu iki mebus yerli Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde savaşıyan Türk askerlerini, "biz sizdeniz" diye gaflete düşürüp bir bölüğün tamamına yakınıni öldürmeleri karşısında mutluluklarını gizleyememişlerdir.²²

Birinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Ermeni Meselesi'nin The Times'a Yansımaları

Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'na Hazar Denizi, Karadeniz ve Akdeniz'in çevrelediği "Büyük Ermenistan" hedefine ulaşmak ve bu arada Doğu Anadolu'yu kolonize etmek için girmişlerdi. Fakat savaşın son yılında Osmanlılarla imzaladıkları Batum Antlaşması'nda söz konusu emperyalist amaçlarına ulaşmak bir yana 1914'teki durumlarına kıyasla daha zararlı çıkmışlardır.²³ Ermenilerin devlet kurma hayali ile yola çıkıp bunun için ne gerekiyorsa yapmaya çalışmaları, Müslümanların ve kendilerinin yanında yer almak istemeyen Ermenilerin kanlarının akıtılmasına kadar gitmiştir. Bağımsızlık hayalini gerçekleştirmek ise, bu devletlerden en güçlüsüyle anlaşarak gerekenleri yapmaktan geçiyordu. Bundan dolayı bölgede çoğunluğu sağlamaları için Müslümanların öldürülmesi gerekliydi. Ermeniler de bu görevi memnuniyetle yerine getirmişlerdir. 1918 yılı Ocak ayından başlayarak Müslümanların yaşadıkları köylere saldırmaya başlayan Ermeniler, önce "silahlarınızı bize teslim ederseniz size asla dokunmayacağız" diyerek söz vermişler, fakat; bu yeminli sözlerine kanan Müslümanların ellerindeki silahları aldıktan sonra köylere saldırmaya, onları öldürmeye, köylerini yakıp yıkmaya, eşyalarını yağmalamaya başlamışlardır.²⁴ Bunun yanında kendi yaptıkları Ermeni katliamlarını da Müslüman Türklerin üzerine atmaktan çekinmemişlerdir. Ermeni çetelerinin faaliyetleri ile ilgili Kâzım Karabekir'in sözleri oldukça anlamlıdır. "*Ermeni milletin'in içine çöreklenmiş çeteciler Türkleri kesip yakmakta ve bunların bu cinayetlerini tasvip ile insanlığın gözlerine tersine göstermek için her yanda fikirlerini yayanları da*

²² Özel, **Millet-i Sadıka Ermeniler**, s.115.

²³ Mim Kemal Öke, **Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu**, İrfan Yayınları, İstanbul, 2003, s.214.

²⁴ Solmaz, "Doğu'da Ermeni Zulmü Gören Vatandaşlarımızın İfadeleri", s.424-425.

bulunmaktadır. Bütün bunlar nedeniyle Ermeni milletinin tanıdığım suçsuz kimselerine karşı da acımdan kendimi alamıyorum” diyerek çetecilerin yaptıklarının bütün Ermenilere yüklenmemesine dair düşüncesiyle Türkiye'nin sesi olmuştur.²⁵ Fakat o dönemde yaşananlar ile ilgili raporlar *The Times* gazetesine Türklerin Ermenileri yok etmesi şeklinde yansıtılmıştır. Ermeni Bilgi Bürosu'ndan alınan raporun verildiği haberde, Ermenistan'ı tekrar işgal etmek için ilerleyen Türk birliklerinin geriye kalan tüm Ermeni nüfusunu yok etmek üzere anlaşmış olduğu iddiasına yer verilmektedir. Karadeniz'de Samsun'da ise; erkek, kadın, çocuk, bebek demeden bütün Ermenilerin kılıçtan geçirildiği ve bu vahşetlerin şehir ve köylerde de devam ettiği ifade edilmektedir. 8 Mart tarihli “Ermeni Katliamı Devam Ediyor” başlıklı haberde Paris Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa, bütün tarihi boyunca Ermeni milletinin bugünkü kadar yok olmaya mahkûm olmadığını belirtmektedir. Haberin devamında Ermenilerin herhangi bir tehlike hasıl olduğunda Kafkasları diğer kardeşleri ile birlikte koruduğunu, fakat şimdi bu korunağın kendilerinden zorla kopartılmaya çalışıldığını, istilacı Kürt ve Tatar gruplarınca takip edildiklerini iddia etmektedir.²⁶ Türklerin yaptığı iddia edilen Ermeni katliamları ile ilgili haberler *The Times*'in özellikle yer verdiği konular arasında yerini almıştır. Bu haberlerin çoğunun kaynağını Ermeni Bilgi Bürosu'nun bizzat kendisi ya da Amsterdam'dan gelen haberlerin bu büro tarafından gazeteye gönderilmesi teşkil etmiştir. 15 Mart'ta Amsterdam'dan gelen habere yer veren *The Times* yine 8 Mart'taki nüshasında olduğu gibi Lahey'deki Ermeni Bilgi Masası'ndan alınan bilgileri okuyucularına iletmektedir. Türklerin Trabzon'a tekrar girmesinin açık olarak barbarlık hareketlerinin bir göstergesi olduğunu, yakalanan Ermenilerin tarifi imkansız eziyetlere boyun eğdiğini, çocukların soyulduğunu ve bu şekilde denize fırlatıldığını, yaşlı kadın ve erkeklere işkence edildiğini, sakat bırakıldıklarını, bütün genç kadın ve kızların ise Türklere teslim edilmek zorunda bırakıldıklarını ifade eden yorumlara yer vermektedir.²⁷ Türklerin Ermenilere yaptığı iddia edilen vahşi hareketlere örnekler veren gazete, bu zulümleri yaşadığını söyleyen kişiler ile ilgili isim vermemiştir.

²⁵ Cemal Anadol, **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, Turan Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 347.

²⁶ *The Times*, March 8, 1918.

²⁷ *The Times*, March 18, 1918.

“Ermeni Korkuları” başlıklı başka bir haberde ise, İran’dan İngiltere’ye dönen Ermeni rahibi The Rev. M. Dombourajian’ın İran’da kıtlıktan dolayı çok zor şartlara şahit olduğunu, 40.000 kişinin açlık sınırında olduğu Tahran’da günlük 100-200 kişinin öldüğünü söylemektedir. Mr. Dombourajian sözlerinin devamında şunları anlatmıştır: “*Bakü’de ve Harput’ta Türklerin elinden Kürtler gibi giyinip kılık değiştirerek bir mucize eseri kurtulan bir aileyle karşılaştım. Günlerce birlikteydik, Harput çevresindeki şehirdeki ve köylerdeki adamları ve erkek çocukları şehir dışına götürüp öldürürlerdi. Türklerle yaşamayı reddeden genç gelinlerin, kasıtlı olarak elbiseleri soyuldu, dövüldü, susuz bırakıldı ve kızgın güneşe maruz bırakıldılar. Euphrates College’in profesörlerinin derileri yüzüldü, vücutlarının dolgun kısımlarından parçalar kesildi. Küçük çocuklar kaynar sular bulunan kazanlara atıldılar ve anneleri de onlar acı çekerken onları seyretmeye zorlandılar. Bazı durumlarda anneler, kaynar suyun içindeki çocuklarıyla yer değiştirmeye zorlandılar. Harput, Muş, Bitlis ve diğer yerlerdeki Alman memurları ve askerleri yapılan bu felaketlerden kendilerini sorumlu tutuyorlar*”.²⁸ Bununla birlikte *The Times*’ın Türklere atıfta bulunduğu katliamlar, kaynaklarda Ermenilerin Türklere yaptıkları ve bundan gururla bahsettikleri olaylardır. Hatta bu katliamların yapılması gerektiği üzerinde duran kişiler arasında Ermenilerin en önemli çete başlarından biri olan General Antranik yer almaktadır. Çünkü Ermenilerin istedikleri sınırlar içerisinde bağımsız bir Ermenistan kurmaları çoğunluğu sağlamalarına bağlıdır. Bunun için de bölgede Müslümanların öldürülerek sayıca üstünlüğün gerçekleştirilmesine çalışılmıştır. Ermenilerin faaliyetleri daha savaşın başında kendini göstermiş, Kuzey İran-Van Harekâtı’nın sorumlusu General Nazarbekov kumandasında Erivan, Van, Erzincan bölgelerini içine alan bir Ermeni ordusu kurulmuştu. Bu ordu üç tugaydan oluşuyordu. Birinci Tugay 1914-1915 yıllarında Ermeni gönüllüleri ile Osmanlı Devleti’ne karşı savaşan General Antranik’e bağlı idi.²⁹ Bu kişiler Ermeni birliklerinin başında Doğu Anadolu ve Kafkaslarda Müslüman Türklerin ve kendilerine katılmayan Ermenilerin öldürülmesinde baş aktörler olmuşlardır. Üçüncü tugayın başında yer alan Antranik, Ermenilerin milli kahramanlarından biri sayılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden faaliyetlerine başlamış olan Antranik, savaşın fitilinin ateşlenmesinden sonra çalışmalarına hız kazandırmıştır. 1918 yılının Şubat ayında Antranik çete reisi olarak başında bulunduğu birlikle

²⁸ *The Times*, August 22, 1918.

²⁹ Selvi, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu’da Ermeni Politikaları”, s.22.

beraber Erzincan'da karşımıza çıkmaktadır. Erzincan'a giren Türk birliğinin başında yer alan Kâzım Karabekir Paşa, 12 Şubat 1918'de ordu komutanlıklarına gönderdiği şifre telgrafta, gördüklerini anlatmıştır. Bin beş yüze yakın kadın ve çocuğun öldürüldüğünü, altı yüz elli Müslümanın çalıştırılmak bahanesiyle şehir dışına çıkarılarak hayatlarına son verildiğini, küçük köylerde ve kasabalarda Ermenilerin bir kulübe bile bırakmadan tahribat yaptığını, öldürülenler arasında süttan kesilmemiş bebeklerin ve doksan yaşında ihtiyarların dahi bulunduğunu ifade etmiştir.³⁰ Kâzım Karabekir'in ortaya koyduğu bu katliamları gerçekleştiren Ermeni birliklerinin başındaki çete reisi General Antranik'ten başkası değildir. Müslümanların katledilmesinden sorumlu olan kişilerden biri olan Antranik'in Ermeni diasporası için bir kahraman olarak görülmesi hiç de şaşılacak bir durum değildir. 1918 Mart ayına gelindiğinde Rus generali üniformasını giyen Antranik, Erzurum'a gelmiş ve burada Albay Morel'in görevini aldıktan sonra Rus subaylarıyla toplantı yapmış, bölgedeki Ermeni birliklerinin kaçışını engellemeye çalışmış, kılıçla yumrukla cepheye göndermeye uğraşmıştır. İki gün daha şehirde kaldıktan sonra şehrin boşaltılmasına karar vermiştir. Fakat boşaltma işlemi sırasında arkalarında yanan, harap olmuş bir şehir; kadın, çocuk, ihtiyar 8000 ölü bırakarak kaçmışlardır. Ayrıca çekilirken yol üzerindeki bütün köy ve kasabalar yakılmıştır.³¹

Ermenilerin Türk halkına yönelik katliamlarının en bariz örneklerinden biri Erzurum'da yaşanmıştır. Ermeni birlikleri yöredeki Pazar yerini tamamen yakmış, savunmasız insanları binalara doldurarak binaları ateşe vermişlerdir. Yine Hasankale'de 3000'nin üzerinde Hasankaleli'yi katletmişlerdir.³² Kaynaklarda Ermenilerin Türklere yaptığı zulümler yer alırken *The Times* gazetesine aynı ay içerisinde yansıyan haber durumun propaganda adına nasıl kullanıldığını gözler önüne sermektedir. "Imperial and Foreign News Items" başlıklı köşesinde Karadeniz kıyıları üzerindeki köylerdeki Ermeni ve Rum nüfusunun üzerindeki eziyetin çok ağır şekilde devam ettiğini ifade eden *The*

³⁰ Selvi, **Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu**, s. 93.

³¹ Haluk Selvi, "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I (24-26 Ekim 2001)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2003, s. 467.

³² Şenol Kantarcı, "Tarihî Boyutuyla Ermeni Sorunu", **Eğitim Dergisi**, (2003 Nisan), Sayı 38, Ankara, 2003, s.28.

Times, bunun düzenli bir yok etme anlamına geldiğini belirtmektedir.³³ Bu haberde olduğu gibi birçok yerde *The Times*'ın vermiş olduğu katliam haberleri ile kaynaklardaki bilgilerin kahramanları yer değiştirmektedir. Dolayısıyla aynı dönemde yaşanan katliam olayını İngiltere, oyuncuların yerini değiştirerek Türklerin Ermeniler üzerinde uyguladığı zulümler, vahşetler olarak vermeyi kendi çıkarlarına uygun bulmuştur.

Bu dönemde Antranik'in Müslümanları öldürmek için Erzurum'da çeşitli yollara başvurduğu görülmektedir. Erzurum Rus İkinci Topçu Alayı'nın Harp Ceridesi'ne yer verdiği kitabında Kırzıoğlu, Erzurum'da Antranik'in yaptıkları ile ilgili bilgileri gözler önüne sermektedir. Burada Antranik'in Erzurum sokaklarına astırdığı Türkçe beyannamelerden bahsetmektedir. Bu beyannamelerde “öldürülen Müslüman olsun, Ermeni olsun, mutlaka faili bulunup aynı cezaya çarptırılacağı”, “Müslümanların hiçbir nesneden korkmayıp, dükkânlarını açarak ticaretleri ile uğraşmaları” şeklindeki ibarelere yer verilmiştir. Erzurumlu olan Antranik'in meydanlarda Türkçe nutuklar vererek Erzurumluları evlerinden dışarı çıkmaya teşvik edip yakalanmalarını kolaylaştırmaya amaçladığını ifade eden Kırzıoğlu³⁴, Antranik'in daha önce yaptığı Müslüman ve Ermeni katliamları çerçevesinde bunları söylemektedir. Antranik'in yaptığı alçakça hareketler için Erivan'daki Kolordu Komutanı Nazarbekof'un bile çok üzülerken beyanda bulunduğunu ifade eden Onbeşinci Kolordu Komutanı Tuğgeneral Kâzım Karabekir, Ermeni komitelerinin uslu durmadığını 4 Temmuz öğleden sonra saat 2'de 200 kadar Ermeni eşkiyasının Eçmiyazın'ın güneyindeki Koçerli'deki piyade bölüğüne taarruz ettiklerini fakat karşılık görünce kaçmak zorunda kaldıklarını belirtmektedir.³⁵

Diğer taraftan İngiltere'de önemli görevlerde bulunmuş Sir Mark Sykes, İngiltere'ye gönderdiği raporda Ermenilerin Erzincan'da yaptığı katliamlardan bahsederken olaylara bakış açısını çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Sir Mark Sykes'in 12 Mart 1918 tarihinde “Gizli” ibaresiyle “Türkiye ve Diğer Müslüman Ülkeleriyle İlgili Haftalık Rapor” İngiltere İstihbarat Dairesi Enformasyon Departmanı'na sunduğu bilgiler gerçekten önemli bir belge niteliği taşımaktadır. Sykes bu raporunu altı ana başlık altında toplamıştır. Ermenilerin yaptığı katliamlarla ilgili “Müslümanlara Yönelik Ermeni

³³ *The Times*, March 29, 1918.

³⁴ M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Köksav Yayınları, Ankara, 1999, s. 19.

³⁵ Anadol, **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, s. 345-347.

Mezalimi” başlıklı raporunda Türk kuvvetlerinin, Ermeni cephesine doğru ilerlemekte olduğunu, Ermenilerin ise Rus birliklerinden temin edilen silah ve mühimmatla tam teçhizatla donatılarak, Müslüman halka karşı mezalim gerçekleştirmek için gerilla grupları oluşturduklarını belirtmektedir. Türk hükümetinin Şubat 1918’de açıkladığı Türklere yönelik Ermeni katliamını doğrulamaktadır. Kafkaslardaki İngiliz askeri temsilcilerinin bu katliamı doğrulamamasına rağmen; Ermenilerin 500’den fazla Müslüman’ı katlettiğinin 21 Şubat 1918 tarihli Tiflis Savaş Dairesi’nin telgrafında belirtildiğini ifade etmektedir. Fakat bu raporun devamında Mark Sykes’in düşünceleri dikkate değerdir. Sykes, Türklerin bu katliamları bahane ederek, Kafkaslar ve Kafkasların ötesindeki Müslüman unsurlar için “kalıcı siyasî teminatlar” talep etmesini bir mazeret olarak gördüğünü belirtmektedir.³⁶ Ermenilerin yapmış oldukları katliamları gizli ibaresiyle ülkesine gönderen Sykes, Türklerin bunları bahane ederek katliamlara girişmelerini yanlış bulduğunu ifade etmektedir.

Bununla birlikte İngiltere’nin Birinci Dünya Savaşı içerisindeki en önemli propaganda aracı olması hasebiyle *The Times* gazetesinin oynadığı rol, kamuoyunu İngiliz Hükümeti yanlısı tutabilmek adına eldeki bilgileri kullanmaya yöneliktir. Ermenilerin Türklere karşı yapmış olduğu katliamlar İngiliz basınının önemli temsilcilerinden biri olarak görülen *The Times* gazetesinde İngiliz ve dünya kamuoyuna farklı bir açıdan yansıtılmıştır. İngiliz muhabirlerin çektikleri vahşet fotoğrafları Hristiyan Ermenilere yapılan mezalim olarak kullanılmıştır. Çünkü İngiltere’nin amaçları için savaşan Ermeni milletine yurt bulmak, ancak Hristiyan din kardeşlerini İngiliz kamuoyunun akıllarından bir an olsun çıkarmamak ile mümkündür. Ermenilere yapıldığı iddia edilen vahşet ile ilgili yazı ve fotoğraflar 1918-1919 yılları içerisinde makale ya da haberler vasıtasıyla *The Times* gazetesinin herhangi bir köşesinden insanlara yansıtılmıştır. *The Times* gazetesinin 1918 yılı içerisinde yapıldığını iddia ettiği Ermeni katliamları ile ilgili haberlerinde Türklerin bu işte yalnız olmadıklarını belirtmekle beraber savaşa girişlerinde nasıl müttefikleri oldularsa Ermenilerin yok edilme işinde de Almanların parmağı olduğu ifade edilmektedir. Bununla ilgili İngiltere’de Lordlar Kamarasında yer alan Lord Leverhulme’nin Daily Chronicle gazetesinin temsilcisiyle yaptığı konuşmada söyledikleri dikkate değerdir: “Dövüşmek? Tabii ki dövüşmeliyiz. Bundan şüphe eden bir İngiliz var mı? Rus barışından sonra Almanlara güvenen var mı,

³⁶ Burak, **Birinci Dünya Savaşı’nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)**, s. 244-245.

*kim onlarla insanlığın geleceği konusunda anlaşmak için bir konferans masasına oturur? Sınırları düşünme. Bölgeleri düşünme. Kadınların, erkeklerin, çocukların geleceğini düşün. Gelecek hakkında Almanlarla anlaşır mısın? Ermeni katliamlarını, Sırp katliamlarını, Belçika katliamlarını, burada, orada, her yerdeki zulümlerinin yanında Barış Konferansı'nı düşün. Şimdi Rusları aldatıp, silahsızlandırarak tuzağa düşürerek yıkımına sebep olan, Alman soysuzları ile erkeklerin, kadınların ve çocukların geleceği hakkında anlaşma yapar mısın?"*³⁷ şeklinde çok sert bir açıklama yapmaktadır. Bu ise; savaşın içerisindeki durumun siyasetçiler nezdinde de gazetenin aksettirdikleri çerçevesinde geliştiğini göstermektedir. 15 Nisan tarihli "Alman ve Türk Zorbalıkları" başlıklı yazıda ise Ermeni katliamlarının ve Araplar üzerindeki baskının İstanbul'daki "tecrübesiz" idealistlerin eseri olduğu yorumu yapılmakla beraber Filistin'in doğusu ve Suriye merkezindeki vahşi Bedevilerin bile Türklere nazaran mutsuz Ermeni sürgünlerine nezaketle davrandıkları belirtilmektedir.³⁸ Bu haberde ise; Türklerin Bedevilerden bile daha kötü davranışlar sergiledikleri ifade edilmektedir. Almanların zalimliği ile ilgili haberlerin yanı sıra Westminister Başrahibi Piskopos Ryle'in düşüncelerine yer veren *The Times*, bu konuda İngiliz diplomasisinin bakış açısını da açıkça ortaya koymaktadır. Piskopos Ryle, düşmanlığın sadece savaş alanında ordularla vuruşarak oluşmadığını aynı zamanda karşı tarafın insanların azimlerini ve güçlerini kendi vatanlarında yani evlerinde kırmak gerektiğini ifade etmektedir. Piskopos ayrıca, Müttefiklerin amacının, dünya milletlerinin Prusya savaşçılığının egemenliğine bağımlı hale gelmesini engellemek olduğunu söylemektedir. Sözlerinin devamında ise Prusya savaşçılığının özelliklerinden şöyle bahsetmektedir: "mahkumları öldürme ve hırpalama konusundaki iğrenç bir rekora sahip olmakla, uyardıktan ticari gemileri mürettebatıyla batırmakla, Ermeni katliamlarıyla, Belçika işkenceleri ile övündüğünü" belirtmektedir.³⁹

8 Ekim'de Londra'dan gönderilen bir mektup ise, en az Lord Leverhulme'nin röportajı kadar çarpıcıdır. General Korniloff'un siyasi danışmanı olan Vasiliy Zavoiko'nun *The Times* editörüne yazdığı bu mektupta; savaşın başında Almanya'nın Ermenileri Türklere kurban ettiğinden bahsetmektedir. Mektubun devamında Rusya'nın Almanya tarafından çektiği

³⁷ *The Times*, March 26, 1918.

³⁸ *The Times*, April 15, 1918.

³⁹ *The Times*, July 14, 1918.

sıkıntılarının (Rusya'daki Yahudilerin Almanya tarafından Rusya'ya karşı kışkırtılması) giderilmesi için Müttefiklere ve Wilson'a başvurduğunu ifade etmektedir.⁴⁰ Gazetenin editörüne yazılmış bu mektuba yer veren *The Times*, Ermenilerin Almanya tarafından adeta Türklerin önüne atıldığını iddia etmektedir. Yine Kasım ayında çıkan bir diğer haberde de Kayzer'in Abdülhamid'i ziyaretinden bahsedilmiş, Ermeni katliamlarından Almanların da sorumlu tutulması gerektiği ifade edilerek, eğer kışkırtılmadıysa Almanların da Ermeni katliamlarında işbirliği yaptığı konusunda çok fazla kanıt olduğu iddia edilen haberde, Ermeni katliamlarıyla ünlü olan Kayzer'in İstanbul'da Abdülhamid'e olan ziyaret borcunu gerçekleştirdiği belirtilmektedir.⁴¹ 15 Kasım tarihli bu habere cevap 23 Kasım'da *The Times* editörüne Lord Bryce'nin yazısı ile gelmektedir. Bryce yazısında Genova'daki İsveç Komitesi'nden Ermenilere bağış konusunda önemli bir kişi olan M. Leopold Favre ve Adana'daki Amerikan misyonerlerinden Mr. Chambers tarafından imzalanmış telgrafi vermektedir. Bu telgrafta iki husus üzerinde durulmaktadır. Telgrafta ilk olarak Alman misyonerlerin Türkiye'deki 1915 katliamlarını durdurmaya çalıştıkları ve bu olayın kurbanlarını korumak ve rahatlatmak için ellerinden geleni yapıyor oldukları ifade edilmektedir. İkinci olarak Alman Hükümeti'nin bu misyonerleri dinlemediğini, aynı zamanda Alman halkının bu gerçekleri bilmelerinin engellendiğini belirtmektedir. Alman Hükümeti'nin sadece suç ortağı olarak kalmadığını aynı zamanda bu katliamları onayladığını ortaya koymaktadır. Dört Alman misyonerin hükümetlerine yazdıkları bir mektubun yer aldığı⁴² iddia eden Bryce, Almanların bu katliamlarda parmağı olduğunu söylemektedir.

Ermenilere yapıldığı iddia edilen katliamlar ile ilgili Osmanlı Devleti'nin başında bulunan dönemin padişahı Vahdettin'in sözleri ise *The Times*'ta yerini almıştır. 4 Temmuz 1918'de tahta çıkan Osmanlı Devleti'nin son padişahı Vahdettin ile *The Daily Mail* gazetesi muhabiri G. Ward Price, Ermeniler ile ilgili problemlerin had safhaya ulaştığı bir dönemde bir görüşme yapmıştır. 24 Kasım 1918'deki bu görüşmeyi yaklaşık iki hafta sonrasında sayfalarına taşıyan *The Times* gazetesi, bu mülakattan ilginç noktaları kamuoyuna yansıtmıştır. Price, yazısının başında Padişah Vahdettin'in güçlü ve entelektüel bir karaktere sahip olduğundan bahsetmektedir. Muhabir bir sorusunda Padişaha, İngiltere'nin Türklere karşı eskiden var olan dostluğunun birdenbire yok

⁴⁰ *The Times*, October 9, 1918.

⁴¹ *The Times*, November 16, 1918.

⁴² *The Times*, November 23, 1918.

olmadığını, Ermenilerin katledilmesinin İngiltere'nin Türklere bakış açısında değişikliğe neden olduğunu söyleyip bu konuda kendisinin ne düşündüğünü sormuştur. Bu soruya verdiği cevapta Vahdettin, Türklerin Ermenilere karşı uyguladığı tavırları öğrendiğinde çok üzüldüğünü, kendisinin tahta çıkar çıkmaz bu konuda ihmalkâr davrananların cezalandırılması için tahkikat açtığını ifade etmiştir.⁴³ Padişahın bu sözlerine katılan Sir Amiral Calthorpe, Sultanın zeka ve karakter sahibi bir insan olduğunu söyleyerek onun Britanya'ya tam bir sempati beslediğini 4 Aralık 1918'de Lord Balfour'a bildirmiştir.⁴⁴ 1918 Aralık ayı *The Times* gazetesi için Türk karşıtı propaganda adına oldukça yoğun geçmiştir. Çünkü bu dönemden sonra Ermenilerin katledilmesi iddiası ile ilgili suçluların tutuklanarak cezalandırılması söz konusu olacağından bu konu hakkında kamuoyunun istedikleri şekilde bilgilendirme çalışmalarının tamamlanmasına çalışılmıştır.

Kafkasya ve Emeniler bağlamındaki İngiliz politikaları, 2 Aralık 1918'de toplanan Savaş Kabinesi ve Doğu Komitesi'nde ayrıntılı bir şekilde tartışılmıştır. Burada Lord Curzon, Berlin Antlaşması'nı hatırlatmış, 1895-1897, 1909 ve 1915'de Türkiye'deki sözde Ermeni katliamlarından bahsetmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlarından itibaren İngiliz politikacıların Ermeni halkının bağımsızlığa kavuşturulacağına dair vaatlerini hatırlatmıştır. Lord Robert Cecil ise, "*Ermenileri Türk boyunduruğundan kurtarmak bu savaşın genel amaçlarından biridir*" diyerek Curzon'u desteklemiştir. Bununla birlikte toplantının içerisinde Ermenilerle ilgili nüfus meselesi de konuşulmuştur.⁴⁵ Bu toplantıdan birkaç gün sonra *The Times*, 1916 yılına ait istatistikî bir bilgiye yer vermiştir. Ermeni yurtseveri olarak tanıtılan Khan Zadian tarafından Alman ve Türk istatistiklerinden alındığı belirtilen istatistiğe göre, 1916'da sınır dışı edilen 1.396.350 Ermeni'den 1.056.550 kişinin katledildiği iddiası yer almaktadır.⁴⁶ Bu haberde olduğu gibi Aralık ayının son günlerine geldiğinde *The Times*'ın sayfalarında 1916'da yazılmış olan Mavi Kitap (Blue Book)'taki üsluba benzer nitelikte bir yazı kaleme alınmıştır. Bu iki haberin Ermeni katliamları ile ilgili yargılama sürecinin gerçekleşeceği dönemin hemen

⁴³ *The Times*, December 6, 1918.

⁴⁴ Nurer Uğurlu, **İngiliz Devlet Arşivi Gizli Belgeleri Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası(1900-1920)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 317.

⁴⁵ Tolga Başak, **İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.357.

⁴⁶ *The Times*, December 7, 1918; Ermeni nüfusuyla ilgili bakınız; Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün 1821-1922**, çev: Bilge Umar, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998.

öncesine denk getirilmesini *The Times*'in başındaki Lord Northcliffe'in bir başka propaganda başarısı olarak görmek gerekir. "Hayatta Kalanların Dehşetli Tanıklığı" başlığını taşıyan bu yazının 1915-1916 boyunca Türklerin Ermenileri "yok etmeleri"ne dair izledikleri tarzın İngiliz memurlarca ortaya konmuş şekli olduğu iddia edilmektedir. Yazının devamında Türk katliamlarına maruz kalıp zor şartlar altında kurtulabilmiş kişilerin ifadelerine yer verildiği söylenmektedir:

"Harputlu bir Ermeni olan Bayan B.K. ifadesinde; 1916 Haziran ayında Harputlu kadın ve erkeklerden oluşan 18.000 kişiyle beraber olduğunu söylemektedir. Yaşanan eziyetlerden kaçmayı başaran 13 yaşındaki bir erkek çocuğun Çerkezler tarafından kerosinle yakıldığının söylendiğini ifade etmektedir. Verashehr yakınlarına geldiklerinde bütün elbiselerinin soyulduğunu, kendilerine yırtık pırtık paçavralar verildiğini, Ras el Ain'e geldiklerinde kendisi ile beraber 29 kadın ve bir oğlan çocuğunu Halep'e giden bir trene bindirmeleri için Çerkezlere rüşvet verdiklerini söylemektedir. Yine bir başka Ermeni kadın Bayan G.L.'nin ifadesine yer veren The Times, Jandarmalar tarafından 35 çocuğun Kharbur Nehrine atıldıklarının söylendiğini belirtmektedir. Karaya yüzebilenlere ise ağır yükler takıldığını ve geri atıldıklarını, yine aynı tarihlerde Chellache yakınlarında yaklaşık 30 kadının karınlarının deşilip bağırsaklarının çıkartıldığını duyduklarını söylemektedir. 1916 Eylül'ünde Shedale'de kadın ve çocuklarla birlikte bir vadiye götürüldüğünü ve merdivenlerden aşağı indikten sonra yere çarpıldığını ve vücutların arasında uzanmak zorunda kaldığını söyleyen bir başka şahit ise, ifadesinin devamında bir Arap'ın kendisini buradan çıkararak nehri geçtikten sonra çadırına taşıdığını ve Çerkezler tarafından tanınmasın diye teninin üzerine o Arap kabilesine ait işaretlerin çizildiğini belirtmektedir"

şeklinde isimsiz ifadelerle devam eden *The Times*, Amasya'dan sınır dışı edilen bir grubun içinde olup hayatta kalmayı başardığını söyleyen bir kişinin şahitliğine yer vermektedir. Bu adı belirtilmemiş kişi ise; 1915 Temmuz'unda kadın, erkek ve çocuklardan oluşan 1000 kişilik bir konvoyun içerisinde Amasya'dan ayrıldığını, 3 hafta sonra Halep'e ulaştıklarını, yol üzerinde 400 kişinin öldürüldüğünü, diğerlerinin intihar ettiklerini sadece kendisinin ve 9 kişinin Halep'e giderken sağ kalabildiğini söylediği belirtilmiştir. 1918'in son günlerinde 1915-1916 yıllarında yaşandığını iddia ettiği bu ifadelerle yer veren *The Times*, aynen Mavi Kitap'ta olduğu gibi ifadeleri veren kişilerin adlarını vermemiştir. Bu durum ifadelerin inanılabilirlik özelliğini azaltmaktadır. Aynı

zamanda haberin sonunda bu yazının neden kaleme alındığını ifade eden bir cümle oldukça çarpıcıdır: “*Bunlar, tatbik edilen Ermeni katliamının usulü olarak aşırı dehşetin örnekleridir. Türkler, şimdi hayatta kalanların geri gönderilme yolu üzerinde engel koyuyorlar*”.⁴⁷ Haberin sonunda yer alan bu cümle yazının ne maksatla gazetede yer aldığını gözler önüne sermektedir. Bu dönemde Mavi Kitap’ın da içinde yer aldığı Türklerle ilgili yaklaşık 37 büroşur ve kitapçık Wellington House Yayınları tarafından basılmıştı. Wellington House Yayınları, genellikle İngiltere’de Hodder&Stoughton Yayınevi’nde, Amerika’da ise bir kısım hisselerine yine bu yayınevinin sahip olduğu Doran Yayınevi tarafından basılıyordu. Doran Yayınevi’nin sahibi ise İngiliz *The Times* gazetesinin sahibi Lord Northcliffe ile dirsek teması içindeydi.⁴⁸ Bu nedenle dikkatle incelendiğinde, Mavi Kitap’ta yer alan Ermenilerin iddialarına kaynak olarak gösterilen isimsiz mektup ve ifadelerin, *The Times* içerisinde de aynı üslup ile yayınlanmış olduğu görülmektedir. Ayrıca *The Times*’ın o dönemdeki sahibi Northcliffe’in aynı zamanda İngiliz savaş propagandasını yönlendirenlerden biri olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Amaç; 1918 sonu 1919 başı itibarıyla 1915-1916 yıllarında göçe tabi tutulan Ermenilerin geri dönüşü ile ilgili bir yasa çıkaran Osmanlı Hükümeti’nin bu yasadaki iyi niyetini bertaraf etmektir. Ne ilginçtir ki bu yaşandığı söylenen “katliam ifadeleri” aynen Ermeniler tarafından Türklere yapılan işkence vesikaları ile paralellik göstermektedir. Bu dönemde Ermeni katliamları iddiası, İngiltere’nin önemle üzerinde durduğu bir mesele olmuştur. Doğu Anadolu ve Kafkaslar’da bağımsız bir Ermenistan kurabilmek için gerekli olan yoğun bir Ermeni nüfusu olmadığından, bu durumun nedeni olarak Türkler tarafından Ermenilere yönelik katliam yapıldığı iddiası ortaya atılmıştır.

1918 yılı içerisinde meydana gelen olaylar, Ermenilerin bağımsız bir devlet kurma hayalini gerçekleştirmelerinde bir basamak olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu katliamlar ile ilgili doğruluğu ispatlanmamış haberleri İngiltere, Birinci Dünya Savaşı içerisindeki propagandasında kullanacaktır. Ponsonby Falsehood, “in War-Time” adlı eserinde “en can düşmanlarını bile yeterli derecede delil olmamasından dolayı mahkum etmekten çekinmeyecek şöhrete sahip kişilerin bütün bir milleti akla gelebilecek her türlü vahşilik ve tabii olmayan cinayetlerle suçlamak için öncülük yapmaktan geri durmayacaklarını

⁴⁷ *The Times*, December 23, 1918.

⁴⁸ Justin McCarthy, “İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler”, **Türkler Ansiklopedisi**, c.13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.473.

söylemektedir.⁴⁹ İngiliz propaganda faaliyetlerinin ruhunu, sözde Ermeni katliamları çerçevesindeki açılımını ortaya koymasından Ponsonby'nin ifadeleri dikkate değerdir. İngiliz propagandasının en önemli noktalarından birini oluşturan “zalim Türklerin Ermeniler üzerinde uyguladığı vahşet” iddiası, Birinci Dünya Savaşı boyunca *The Times* gazetesi aracılığıyla kullanılmış ve dünya kamuoyuna bu şekilde yansıtılmıştır.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı, topyekün harplerin başlangıcı olmasının yanı sıra ilklere imza atan bir olay olarak tarihe geçmiştir. Dünya tarihinin gördüğü bu ilk dünya savaşı, propagandanın gücünü de ortaya koymuştur. İngiltere ve Almanya, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber propagandanın önemi üzerinde hassasiyetle durmuşlar ve savaş boyunca bunu çok iyi kullanmışlardır. Fakat savaşın ortalarından itibaren İngiltere'nin uyguladığı siyaset Almanya'nın önüne geçmiş ve savaş Müttelikler lehine çeviren önemli bir etken olarak ortaya çıkmıştır. Bunun en iyi örneklerini veren İngiltere, amaçları doğrultusunda her türlü aracı kullanarak istediklerini gerçekleştirmek için çalışmıştır. İngiliz propagandasının başlıca hedefi; dünya kamuoyuna savaşı başlatanın Almanya olduğuna ve kendisinin bu savaşa, haksızlığa uğrayan mağdur insanları korumak gayesiyle girdiğine inandırmaktır. Bu amaçla İngiltere'de bütün ülkelerin zayıf ve güçlü yönleriyle ilgili bilgilerin toplandığı ve bunların propaganda malzemesi olarak kullanıldığı özel bürolar teşkil edilmiştir. En ünlüleri Wellington House ve Crewe House olan bu büroların amacı, savaş içerisinde İngiliz politikasının gösterdiği hedef dahilinde ilerleyerek gerekli malzemelerle hem İngiliz kamuoyunu harekete geçirmek hem de savaşa katılmamış devletlerin savaşa İngiltere safında katılmasını sağlamaktır. Bu konuda İngiltere'nin yardımcılarından biri, Crewe House adı verilen İngiliz savaş propaganda ofisinin başkanlığını da yapan Lord Northcliffe ve sahibi olduğu *The Times* gazetesidir. Bu gazete, başta İngiltere ve Amerika olmak üzere dünyanın bir çok ülkesinde çok satan gazeteler içerisinde yer almaktadır. Birinci Dünya Savaşı boyunca *The Times* gazetesinin en çok üzerinde durduğu ve sayfalarında geniş yer verdiği konu ise Hristiyan azınlıklar ve gelecekteki pozisyonları olmuştur. Özellikle Ermenilere bağımsız bir devlet

⁴⁹ Servet Avşar, **Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası**, Kim Yayınları, Ankara, 2004, s.173.

kurulması meselesi ile yakından ilgilenmiş, İngiltere'nin o dönemde propaganda gazetelerinden biri olarak bu konunun sıcak tutulmasına çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi ile birlikte Ermeniler, kuzeyde Rus birliklerine katılmış, güneyde ise Fransız ve İngiliz birlikleri içerisinde yer almışlar ve yüzyıllardır Osmanlı Devleti'nin kendilerine "millet-i sadıka" ifadesini kullandığını unutarak kendilerine verilen vaatlere kanıp devleti arkadan vurmuşlardır. Bütün bunlar olurken İngiltere'nin Doğu Anadolu politikası çerçevesinde kullandığı piyonlar olarak karşımıza çıkan Ermeniler ile ilgili her türlü haber, yorum, makale ise Londra'daki *The Times* gazetesi aracılığıyla dünya kamuoyuna lanse edilmiştir. Bu konu ile ilgili *The Times* gazetesinin yer verdiği yazılara bakıldığında gazetenin Kafkaslar ve Doğu Anadolu'da yaşanan hadiseleri çok farklı bir şekilde okuyucularına iletmiş açıkça görülmektedir. Gazetenin sahibi Lord Northcliffe'nin propagandaya bakış açısı bunun nedenini ortaya koymaktadır. Ona göre; var olmayan olaylar üzerinden yapılan haberler er ya da geç ortaya çıkacaktır. Bu nedenle yapılması gereken; var olan haberleri İngiliz propagandasına göre yorumlamak ve bu şekilde okuyucuya sunmaktır. *The Times* gazetesi 1918 yılında "mazlum" Ermeniler "barbar" Türkler bakış açısı çerçevesinde zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin buldukları bölgelerde çektikleri sıkıntılar, göç sırasında yaşadıkları ile ilgili haberler yanında cephelerde yaşanan İngiliz-Osmanlı çekişmesindeki Ermenilerin fedakarlıkları ve Müttefiklerin savaşı kazanmasındaki önemli rolleri olduğu ile ilgili haber ve yorumlara yer vermiştir. Bu makale çerçevesinde daha çok bağımsız Ermenistan kurulması ile ilgili düşünceler ve Ermenilere yönelik katliam iddialarına dair *The Times*'ın bakış açısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çerçeveden bakıldığında *The Times*, Ermenilerin müttefikler için savaş sırasında üzerine düşen görevi yapmış olduğuna ve şimdi kendilerine savaş sırasında verilen vaatlerin tutulmasını beklediklerine dair haberlere yer vermiştir. Savaşın sonucunu belirleyen yıl olan 1918, Ermeniler için de adeta kader yılı olmuştur.

KAYNAKÇA

- The Times*, January 18, 1918.
The Times, February 6, 1918.
The Times, February 16, 1918.
The Times, February 18, 1918.
The Times, March 8, 1918.
The Times, March 18, 1918.
The Times, March 26, 1918.
The Times, March 29, 1918.
The Times, April 15, 1918.
The Times, April 19, 1918.
The Times, April 29, 1918.
The Times, July 14, 1918.
The Times, August 22, 1918.
The Times, October 9, 1918.
The Times, November 16, 1918.
The Times, November 23, 1918.
The Times, December 6, 1918.
The Times, December 7, 1918.
The Times, December 23, 1918.

ANADOL, Cemal, **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, Turan Kitabevi, İstanbul, 1982.

AVŞAR, Servet, **Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası**, Kim Yayınları, Ankara, 2004.

BAŞAK, Tolga, **İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

BERKES, Niyazi, **Propaganda Nedir?**, Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara, 1942.

BURAK, Durdu Mehmet, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)**, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004.

GİRİTLİ, Yasemin, "The Times'in 200 Yılı (1785-1985)", **Basılmamış doktora tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.

KANTARCI, Şenol, "Tarihî Boyutuyla Ermeni Sorunu", **Eğitim Dergisi**, (2003 Nisan), Sayı 38, Ankara, 2003.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Köksav Yayınları, Ankara, 1999.

KOCABAŞ, Süleyman, **Ermeni Meselesi Nedir Ne Değildir?**, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1983.

KODAL, Tahir, “Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış(1553-1919)”, **Kök Araştırmalar Osmanlı özel sayısı**, Ankara, 2000.

KONUĞÇU, Enver, “Türlklere Uygulanan Kırımmlar ve Toplu Mezarlar”, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, editör: Türkkaya Ataöv, Ankara, 2002.

LAÇİNER, Sedat, **Türk-Ermeni İlişkileri**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2004.

MCCARTHY, Justin, “İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türklər”, **Türklər Ansiklopedisi**, c.13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

MCCARTHY, Justin, “I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

MCCARTHY, Justin, **Ölüm ve Sürgün 1821-1922**, çev: Bilge Umar, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998.

MAZICI, Nurşen, **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1876-1920**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2005.

MAZICI, Nurşen, **ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2005.

MUTLU, Mustafa, **Vietnam'dan Körfez'e Savaşlarda Kamuoyu Oluşumu**, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul, 2003.

ÖKE, Mim Kemal, **Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu**, İrfan Yayınları, İstanbul, 2003.

ÖZEL, Sabahattin, **Millet-i Sadıka Ermeniler**, Tasam Yayınları, İstanbul, 2005.

SAKARYA, İhsan, “Ermenilerin Tutum ve Eylemleri (1914-1920)”, **Güncel Konular**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1987.

SELVİ, Haluk, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Ermeni Politikaları”, **2023 Dergisi**, (2005 Nisan), Sayı 48, Atılım Yayınları, Ankara, 2005.

SELVİ, Haluk, **Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu**, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2004.

SELVİ, Haluk, “Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi:

Antranik Ozanyan”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I (24-26 Ekim 2001)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2003.

SOLMAZ Gürsoy, “Doğu’da Ermeni Zulmü Gören Vatandaşlarımızın İfadeleri”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, editör: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

UĞURLU, Nurer, **İngiliz Devlet Arşivi Gizli Belgeleri Türkiye’nin Parçalanması ve İngiliz Politikası(1900-1920)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2005.